Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

EDITIE 24
LENTE
2018

NETSPAR MAGAZINE

120 jaar worden moet lukken

Langer leven door medische ingrepen

Grote verschillen in levensverwachting

Demotie en deeltijdpensioen onontkoombaar

Thema: Langer zullen we leven!

EDITIE 24
LENTE
2018

INHOUDSOPGAVE

Thema: Langer zullen we leven!

Voorwoord: 100 jaar leven **3**

120 jaar worden moet lukken
Gevarieerd verjaardags-programma tijdens NAM 2018 **4**

Langer leven door medische ingrepen
Andrea Maier (VU): 'Kinderen die nu geboren worden, kunnen 130 worden' **6**

Grote verschillen in levensverwachting
'Verschil laag- en hoog-opgeleiden is groot en hardnekkig', aldus Johan Mackenbach (Erasmus MC) **9**

Levensverwachting stijgt geleidelijk
Hoe kijken de reken-meesters aan tegen de stijging van de levens-verwachting? **12**

Demotie en deeltijdpensioen onontkoombaar
Theo Kocken (Cardano) betrekt bestuurders actief bij bedenken van mogelijke nieuwe wereldbeelden **15**

Nieuwe aanwas in het Netspar netwerk
Student Bart Dees: 'Soms heb je geluk met wat er op je pad komt en valt alles op zijn plek' **18**

Papers en projecten **20**

100 JAAR LEVEN

Ik hoop eigenlijk wel 100 jaar te worden. Dankzij medische vooruitgang in combinatie met een bewust gezonde levensstijl, zou mij dat zomaar eens kunnen lukken. En dit geldt voor steeds meer mensen: 100 jaar is al lang geen uitzondering meer. Dat we langer mogen leven vind ik een groot goed. Maar de stijgende levensverwachting maakt de vragen rondom de financiering van de oude dag steeds complexer. Wat betekenen die extra jaren voor de manier waarop we ons werkzame leven en pensioen inrichten? We krijgen meer tijd, maar we moeten ook langer werken dan wel meer pensioensparen. En dat betekent dat idealiter mensen ook eerder beginnen met nadenken over de financiële planning voor later.

Uiteraard is Netspar actief aan de slag met deze nieuwe vragen die ontstaan door langer leven en langer werken. Langer werken is niet zomaar voor iedereen weggelegd en de verschillen in levensverwachting zijn hardnekkig. Dit roept vragen op over solidariteit tussen verschillende groepen, bijvoorbeeld tussen hoger- en lager opgeleiden. In het nieuwe werkprogramma, dat Netspar in mei aan de partners heeft voorgelegd, is er daarom extra aandacht voor de levensfasen vóór pensionering. Maar niet alleen de levensloop verandert. Ook de maatschappij is in beweging. Hoe ziet de arbeidsmarkt er in de toekomst uit? Welke gevolgen hebben de technologische ontwikkelingen en de groeiende mogelijkheden van big data? Ook deze lange termijn vragen zullen aandacht krijgen. En natuurlijk is er op korte termijn de aanpassing van het pensioencontract – en alle vervolgvragen die daaruit voortvloeien – waar Netspar zich mee bezig blijft houden.

Om deze agenda te kunnen invullen is een verdere verbreding in onderzoeksrichtingen essentieel en waar nodig ook het vervlechten van de verschillende disciplines. Uiteraard met behoud van de sterke basis die in de afgelopen jaren met de partners is opgebouwd. Deze aanpak is beschreven in ons nieuwe onderzoeksprogramma Netspar NexT dat samen met het Werkprogramma 2019-2023 onze richting en strategie weergeeft voor de komende vier jaar.

Netspar partners gaven, samen met NWO, leden van onze gremia, programmacoördinatoren en enkele Netspar-onderzoekers belangrijke input voor het nieuwe werkprogramma. De evaluaties die daartoe zijn uitgevoerd, waren eensgezind. Er is veel waardering voor wat Netspar doet en ook voor de manier waarop we dat doen: sterk op de inhoud, onafhankelijk, en zonder een eigen mening op te leggen. Wij zijn natuurlijk trots op deze positieve feedback en we nemen de aandachtspunten ter harte: behoud van een solide basis van fundamenteel onderzoek, betrek partners effectief in de strategische keuzes voor de onderzoeks-agenda en bewaak de onafhankelijke identiteit van Netspar. Om de woorden van DNB President Klaas Knot te citeren: 'Netspar speelt een onmisbare rol als honest broker in het pensioendebat.' Onze missie blijft dan ook overeind;een goed geïnformeerd pensioendebat op basis van feiten, ten behoeve van een waardevolle bijdrage aan de financiering van al die 100-jarige (of nog langere) levens in Nederland.

Casper van Ewijk,
Algemeen directeur Netspar

De dertiende Netspar Anniversary Meeting (NAM) stond in het teken van langer leven. Als 100 jaar leven gewoon wordt, wat betekent dat voor de manier waarop we ons werkzame leven en pensioen inrichten? Gaan we meer onzekerheid tegemoet? Kunnen we die risico's delen? Langer leven is een feest, maar brengt ook uitdagingen met zich mee voor mensen en instituties.

'120 JAAR WORDEN MOET LUKKEN'

Peter de Keizer, verbonden aan het UMC Utrecht, acht 120 jaar voorlopig de maximaal haalbare leeftijd. Hij onderzoekt hoe veroudering bij muizen kan worden vertraagd: 'Ik verwacht dat we over een jaar of tien middelen hebben die geschikt zijn voor mensen. Veel onderzoekers zijn bezig op dit terrein en Nederland is een van de voorlopers'.

Het onderzoek van De Keizer draait om ouderdomscellen, ook wel senescente cellen genoemd. Die cellen zetten allerlei verouderingsprocessen in werking. De Keizer richt zich op het verwijderen van deze cellen waarvan het aantal stijgt naarmate je ouder wordt.
'Het is een zoektocht naar geneesmiddelen die de senescente cellen opruimen zonder al te veel negatieve bijwerkingen.' Bij de laboratoriummuizen is dit gelukt. 'Die worden niet alleen ouder. Ze blijven ook langer gezond. Hun haar wordt niet grijs en ze zijn actiever dan leeftijdsgenoten die het middel niet hebben gehad', zegt de onderzoeker.
Het zal nog jaren duren voordat er medicijnen zijn goedgekeurd voor gebruik bij mensen. 'In de VS starten de eerste proeven met mensen. Dat neemt veel tijd in beslag, omdat mensen niet zo snel verouderen als muizen.' De Keizer verwacht dat mensen 120 jaar kunnen worden. 'Er is vrijwel niemand ooit ouder geworden. Ik denk dat dat de natuurlijke grens is. Het zou mooi zijn als we in de toekomst in volle gezondheid 120 kunnen halen en dan doodgaan.'

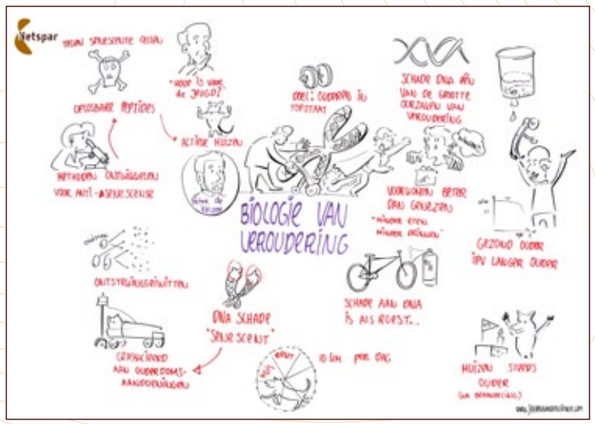

Beknopte visuele weergave van de presentatie van Peter de Keizer (klik om te vergroten)

Flexibel

We krijgen dus meer tijd, maar moeten ook langer werken dan wel meer pensioensparen. Gevolgen als afschaffing van de Vut in combinatie met de verhoging van de AOW-leeftijd hebben de financiële houdbaarheid van het stelsel vergroot. Maar hoe is het gesteld met de sociale houdbaarheid?

De Netspar-projectgroep 'Flexibel met pensioen' verkende onder meer deze vraag, vertelt hoogleraar en Netspar-directielid Marike Knoef. 'De manier waarop werkenden aankijken tegen stoppen met werken loopt enorm uiteen. Hoogopgeleiden willen soms langer doorwerken vanwege de eigenwaarde, sociale contacten en structuur. Aan de andere kant van het spectrum zijn er laagopgeleiden die vaak zwaar fysiek werk doen en kampen met gezondheidsproblemen. Die willen juist eerder stoppen, maar hebben de financiële ruimte niet.'

Te snel?

De koppeling van de AOW-leeftijd aan de levensverwachting leidt er naar verwachting toe dat de AOW-leeftijd verder zal stijgen. 'Het is de vraag of dit niet te snel gaat, gezien het aantal ouderen dat voortijdig het arbeidsproces verlaat vanwege gezondheidproblemen. We hebben het antwoord niet. We zijn vooral data aan het verzamelen over gezondheid en de gezonde levensverwachting.'
In dat kader onderzocht de projectgroep het verschil tussen de levensverwachting van mensen met de laagste en de hoogste inkomens. Uit dit onderzoek – op grond van gegevens van de Belastingdienst – blijkt dat de kloof tussen beide groepen niet stabiel is, maar groter wordt. Bij ander onderzoek waarbij opleidingsniveau het uitgangspunt is, is de kloof vrij stabiel. Knoef: 'Op grond van deze data kunnen we nog niet zeggen wat de oorzaak is van dit verschil. Dat vergt nader onderzoek.'

Langdurige impact

Dat veranderingen in sociale regelingen langdurige impact op het individu hebben, toont onderzoek van Raymond Montizaan, verbonden aan Maastricht University. In 2006 moesten pensioenfondsen allerlei prepensioenregelingen afschaffen. Om de pijn te verzachten, kwam er een overgangsregeling voor werknemers geboren vóór 1950.

Montizaan onderzocht wat de weerslag was op ambtenaren die net buiten de boot vielen, omdat ze waren geboren in de eerste maanden van 1950. Deze groep moest ruim een jaar langer werken voor dezelfde pensioenrechten als degene die wel gebruik konden maken van de overgangsregeling.
'Bij deze groep was de motivatie om door te werken laag', zegt Montizaan. 'Ook de baantevredenheid was lager.'

Dit effect is niet tijdelijk: 'Via verzekeraars hebben we inzicht in het medicijngebruik van deze groep. Denk aan anti-depressiva en geneesmiddelen tegen diabetes. Het gebruik van dat soort medicijnen is hoger onder mensen met versoberde pensioenrechten dan bij degenen die eerder konden stoppen met werken. Zo zie je dat dit soort maatregelen op de lange termijn kan leiden tot hogere gezondheidskosten.'

NAM 2018 in beeld

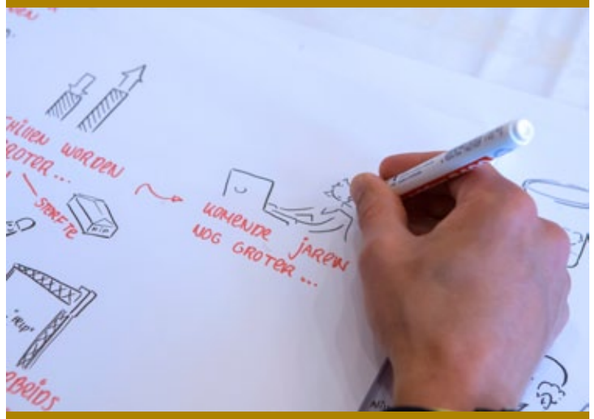

Alle presentaties die tijdens de NAM gegeven zijn, zijn samengevat in een tekeninging die ter plekke is gemaakt. De visuele weergaven kunt u bekijken via de onderstaande linkjes:

Peter de Keizer, de biologie van veroudering
Johan Mackenbach, gezond verouderen
Marike Knoef, flexibel met pensioen
Raymond Montizaan, arbeidsmarkt en HR
Anja de Waegenaere, delen van langlevenrisico
Theo Kocken, scenariodenken

LANGER LEVEN IS DE BIJWERKING VAN MEDISCHE INGREPEN

Hoogleraar Andrea Maier is in Nederland een van de boegbeelden van langer gezond leven. Ze trad op in Zomergasten en kan aanstekelijk vertellen over de medische vooruitgang en almaar stijgende levensverwachting.

De stijging van de levensverwachting die Maier (1978) voorspelt, roept vele vragen op over de gevolgen voor de samenleving. Is het wel betaalbaar als we allemaal honderd worden? Moeten medici anti-verouderingspillen geven aan senioren die blaken van gezondheid?
'Dat zijn allemaal terechte vragen', zegt Maier, hoogleraar gerontologie aan Vrije Universiteit in Amsterdam. 'Wij als gerontologen denken daar graag over na, maar het valt ons op dat wij die vragen vaak krijgen, terwijl ze zelden worden gesteld aan hartspecialisten of oncologen.
Zij bestrijden ziektes. Wij willen ze voorkomen. De bijwerking van beide benaderingen is een langer leven.'

Maier, die pendelt tussen Amsterdam en Melbourne omdat ze in deze Australische stad hoogleraar interne geneeskunde is, ziet ouderdom als een ziekte.
'We noemen veroudering een systeemziekte omdat die zich op verschillende plaatsen manifesteert en de oorzaken bekend zijn: de toename van het aantal ouderdomscellen (zie kader op pagina 8) is een van de belangrijkste factoren. Daarom richten wij ons op die cellen.'

Conservatief

De hoogleraar verwacht dat de medische wetenschap dit proces steeds beter gaat begrijpen en dus het ontstaan van deze cellen kan vertragen. Hierdoor zal de levensverwachting gestaag blijven stijgen. 'Kinderen die nu worden geboren, kunnen 130 jaar worden.'
Voorspellingen van actuarissen zijn aan de conservatieve kant, stelt Maier 'In die ramingen stijgt de levensverwachting met een weekend per maand. Als het ons lukt veroudering te vertragen, is de stijging veel groter.'
Of dat ook daadwerkelijk gaat lukken, is ongewis.
Aan de ene kant ontwikkelen medici nieuwe levensverlengende geneesmiddelen. Aan de andere kant gaan bijvoorbeeld veel Amerikanen zich steeds ongezonder gedragen. 'We zien daar nu een stagnatie van de levensverwachting. Dat is met name het gevolg van obesitas die weer leidt tot suikerziekte. Het aantal ouderen met diabetes is verdrievoudigd.'
Maier benadrukt dat het verschil tussen ziek en gezond zijn minder strikt is dan velen denken. 'Neem een hoge bloeddruk of suikerziekte. Bij een bepaalde bloeddruk of suikerspiegel ben je patiënt. Wie daar net onder zit, is gezond. Dat is relatief. Wie vlak tegen de grens zit, is minder gezond dan iemand die er een flink stuk onder zit. Ziek zijn is soms een kwestie van definitie.'

Preventie

Hoe oud iemand wordt hangt af van zijn genen, de medische zorg en zijn levensstijl. Die eerste twee oorzaken kun je niet beïnvloeden. De laatste wel.
Hoewel dat bekend is, laat de aandacht voor preventie volgens Maier nog te wensen over. 'In het zorgstelsel zitten vrijwel geen prikkels die een gezonde levensstijl stimuleren. Iedereen die ziek is, heeft recht op medische zorg. Verzekeraars vergoeden die zorg ongeacht je levensstijl.'
Toch komt daar stapje voor stapje verandering in.
'Bij de behandeling voor longkanker is bij een deel van de patiënten een belangrijk onderdeel dat ze stoppen met roken. In Nederland krijgt een patiënt met knieproblemen en obesitas van sommige artsen eerst te horen dat ze moeten afvallen om in aanmerking te komen van een prothese. Soms is dat zelfs al de oplossing van het probleem. In Australië is zoiets nog onbespreekbaar. Het wordt daar gezien als discriminatie.'
Hoewel Maier pleit voor meer preventie begrijpt ze dat het veel tijd vergt voordat overheid maatregelen neemt. 'Neem de anti-rookmaatregelen. We weten al tientallen jaren dat roken slecht is voor de gezondheid. Toch is het verbod op roken in de horeca pas vier jaar geleden ingesteld.'
Een ander probleem is dat het niet eenvoudig is mensen te overtuigen van het nut van het een gezondere levensstijl. De gevolgen van te veel eten en te weinig bewegen openbaren zich zich pas tientallen jaren later. 'Ik vergelijk het vaak met een auto. Die moet je net als je lichaam goed onderhouden. Als je je auto niet goed onderhoudt, zie je dat na vijf jaar. Bij je lichaam is dat pas veel later.'

Andrea Maier

Maier hoopt dat meer educatie de ogen opent van veel mensen. ‘Er moet meer voorlichting komen. Ik denk dat vrijwel niemand weet dat 12 procent van de zestigers suikerziekte heeft. Een op de drie Nederlanders zal tijdens zijn leven suikerziekte krijgen. Evenmin is bekend dat je bij een BMI tussen 25 en 30 al een verhoogd risico loopt op suikerziekte.’

Actiever

Dat we langer leven, wil niet zeggen dat we moeten vrezen voor een stijging van het aantal jaren met allerlei kwalen. ‘Mensen worden vitaler ouder. Ouderen van nu zijn anders dan twintig jaar geleden. Ze zijn actiever, maken reizen, passen op de kleinkinderen als ze daar tijd voor hebben en gebruiken digitale media’, aldus Maier.
Een gevolg van langer leven met minder fysieke beperkingen is volgens Maier dat we later met pensioen kunnen. ‘Ik zie dat de verhoging van de pensioenleeftijd in Nederland voor velen een zure appel is. Dat heeft in mijn ogen ook te maken met het type pensioenstelsel. In Australië is de situatie heel anders. Werknemers bouwen daar een potje op voor hun pensioen. Dat bedrag kunnen ze in één keer opnemen. Als ze vinden dat ze te weinig hebben opgebouwd, werken ze langer door. Er is geen vaste pensioenleeftijd. Op mijn ziekenhuisafdeling in Melbourne werken een paar verpleegkundigen die bijna 80 jaar zijn.’

Uit veel onderzoek blijkt dat hoogopgeleiden aanmerkelijk langer leven dan laagopgeleiden. Dat roept de vraag op wat de invloed van de opkomst van anti-ouderdomsgeneesmiddelen is op die kloof. Maier is niet bang dat de introductie van die geneesmiddelen leidt tot vergroting van de verschillen. ‘Dat soort geneesmiddelen wordt in eerste instantie gegeven aan mensen die het meeste lijden onder veroudering. Dat zijn vaak lager opgeleiden met een ongezondere levensstijl’, aldus Maier. ‘In zekere zin worden degenen met een gezonde levensstijl gestraft. Die komen vooralsnog niet in aanmerking voor die anti-verouderingspillen.’
De hoogleraar vindt het geen probleem als gezonde senioren die geneesmiddelen ook willen hebben.
‘Je kunt het zien als een investering in je gezondheid. We hebben er toch ook geen bezwaar tegen als mensen geld uitgeven aan fruit en groenten.’

Ouderdomscellen zijn onruststokers

Centraal in de visie van gerontologen staan ouderdomscellen. Hoe ouder we zijn, hoe groter het aantal ouderdomscellen – ook wel senescente cellen – dat door ons lichaam zwerft. Deze cellen delen zich niet meer. Ze scheiden een stofje af dat andere gezonde cellen doet toesnellen. Die cellen gaan naar de ongezonde cel, omdat ze onraad vermoeden. Ze zien een sluimerende ontsteking. Ze schieten de ouderdomscellen te hulp om die ontsteking tevergeefs te bestrijden. Deze toegesnelde immuuncellen doen dat door onnodig te delen en extra actief te zijn, met ouderdomsziektes als gevolg. ‘Delen vergroot ook de kans op kanker. En die hoge activiteit is slecht omdat cellen dan meer energie verbranden. Dat heeft nadelige gevolgen voor organen zoals je hart of je ogen. Op den duur put de strijd tegen de sluimerende ontstekingen het lichaam uit’, zegt Maier.

De strijd tegen de senescente cellen houdt wetenschappers wereldwijd bezig. In Nederland is bijvoorbeeld Peter de Keizer (UMC Utrecht, zie ook pagina 4) actief op dit terrein.
Maier onderscheidt twee manieren om de senescente cellen aan te pakken. ‘Ten eerste is er een nieuw soort medicijnen (senolytica) dat de cellen kan opruimen. De tweede methode voorkomt dat ouderdomscellen ontstaan door verbetering van het functioneren van gezonde cellen.’ De ontwikkeling van dit soort geneesmiddelen vergt veel geduld. ‘Het grote verschil met conventionele geneesmiddelen is dat we ze willen geven aan gezonde mensen die lijden aan veroudering. In de VS is net toestemming gegeven voor een grootscheeps experiment met anti-suikerziektemedicijnen in een lage dosis voor gezonde mensen. We verwachten dat deze mensen minder snel verouderen dan degenen die het medicijn niet slikken.’

Johan Mackenbach

Laagopgeleiden leven aanzienlijk korter dan hoogopgeleiden. Ondanks de welvaartsstijging blijft het verschil bestaan. Volgens hoogleraar Johan Mackenbach krijgt dit verschijnsel te weinig serieuze aandacht bij de herziening van het pensioenstelsel.

HET VERSCHIL TUSSEN LEVENSVERWACHTING LAAG- EN HOOGOPGELEID IS GROOT EN HARDNEKKIG

‘Het verschil in levensverwachting tussen mensen met een verschillende sociaal-economische achtergrond is vrij stabiel. Er worden al jaren pogingen gedaan het verschil te verkleinen, maar het effect is tot nu toe nihil’, zegt Mackenbach. Hij is hoogleraar maatschappelijke gezondheidszorg bij het Erasmus MC en doet al jaren onderzoek naar sterfte, epidemiologie en medische statistiek.

Hoe groot is het verschil in levensverwachting?

‘Op basis van CBS-cijfers is de levensverwachting van mensen met de laagste opleidingen zo’n 6 jaar lager dan van hoogopgeleiden. Vrouwen worden ouder dan mannen, maar de kloof tussen hoog- en laagopgeleid is in dezelfde orde van grootte. Een laagopgeleide man heeft een levensverwachting van 77 jaar, een man met HBO of universitaire opleiding wordt gemiddeld 83 jaar.’

Hoe zit het met het aantal gezonde jaren. Is daar ook een kloof te zien?
'Jazeker. Als je kijkt naar het aantal jaren dat je leeft zonder gezondheidsbeperkingen is het verschil tussen laag- en hoogopgeleid nog groter. Dus laagopgeleiden leven niet alleen korter. Ze hebben in hun kortere leven ook langer last van gezondheidsproblemen. Dat verschil is bijna driemaal zo groot als het verschil in levensverwachting.'

Wordt het verschil groter of is de kloof vrij stabiel?
'In Nederland kunnen we deze cijfers pas sinds het einde van de jaren '90 volgen, en in die periode is de kloof in levensverwachting tussen laag- en hoogopgeleid stabiel gebleven.'

Is dat verschil ook zo groot in andere landen?
'In alle landen waar dit soort gegevens worden bijgehouden, leven laagopgeleiden ook jaren korter dan hoogopgeleiden. Maar de verschillen tussen landen zijn groot. Nederland zit samen met bijvoorbeeld België en Denemarken in de middenmoot. In Oost-Europa is de kloof een stuk groter dan in Nederland. In Spanje en Italië weer minder groot.'

Zijn er specifieke doodsoorzaken aan te wijzen waardoor laagopgeleiden eerder overlijden?
'Niet echt. De mensen met de laagste opleiding scoren op vrijwel alle veel voorkomende doodsoorzaken hoger dan hoogopgeleiden. Bij enkele doodsoorzaken zie je uitschieters. Lager opgeleiden sterven veel vaker dan hoogopgeleiden als gevolg van longkanker en overmatig alcoholgebruik. Ook zijn ze veel vaker het slachtoffer van tuberculose of moord.'

Nederland is een verzorgingsstaat met een relatief hoog welvaartspeil. Waarom wordt het verschil tussen laag- en hoogopgeleid niet kleiner in zo'n samenleving?
'Daar zijn drie oorzaken voor. Ten eerste is de samenstelling van de groep met het laagste opleidingsniveau in de loop der tijd veranderd. Zo zijn degenen met de minste cognitieve vaardigheden in de loop der tijd steeds meer in dit segment terecht gekomen.
Degenen die meer vaardigheden hebben, zijn dankzij de grotere toegankelijkheid van middelbaar en hoger onderwijs doorgeschoven naar hogere segmenten.

In de tweede plaats zijn de verschillen in levensomstandigheden nog steeds groot, ondanks de verzorgingsstaat. Hoewel Nederland internationaal gezien niet zo'n grote kloof tussen arm en rijk kent, zijn de verschillen toch aanzienlijk. Gezond leven met een bijstandsuitkering valt echt niet mee. Maar ook de verschillen in immateriële levensomstandigheden zijn groot. Laagopgeleiden doen bijvoorbeeld vaker stressvol werk dat een nadelige invloed heeft op de gezondheid. De derde factor is dat laagopgeleiden minder hebben geprofiteerd van de enorme vooruitgang in gezondheid van de laatste decennia. Vooral doordat hoogopgeleiden er beter in zijn geslaagd zichzelf een gezondere levensstijl aan te meten. Voor laagopgeleiden is het moeilijker hun levensstijl te veranderen. Hierdoor stijgt de levensverwachting van hoogopgeleiden sneller dan die van laagopgeleiden.'

Wat zijn de implicaties voor pensioenstelsel?
'Om daar iets over te zeggen, hebben we gekeken naar de ontwikkeling van de partiële levensverwachting van 35 tot 80-jarigen, de groep waar pensioenfondsen het meest mee te maken hebben. Dit getal laat zien hoeveel jaar een 35-jarige tot aan zijn 80-ste verjaardag naar verwachting nog leeft. Een laagopgeleide man leeft binnen die periode na zijn pensioen nog 9 jaar, terwijl een hoogopgeleide man nog 11 jaar leeft. Bij vrouwen liggen de cijfers iets hoger. Met andere woorden, laagopgeleiden genieten gemiddeld korter van hun pensioen dan hoog opgeleiden.

De implicaties hiervan verschillen per pensioenpijler. Kort samengevat is de verdeling van het saldo van inleg en baten in de eerste pijler (de AOW) progressief en in de tweede pijler regressief. In de eerste pijler ontvangen laagopgeleiden relatief meer AOW, afgezet tegen de AOW-premie die ze hebben betaald. Hoogopgeleiden zijn hier ondanks hun langere levensduur enigszins in het nadeel, omdat ze vanwege hun hogere inkomen meer AOW-premie betalen.
In de tweede pijler profiteren de hoogopgeleiden juist. De verdeling van het saldo van inleg en baten is gunstiger voor hen dan voor de laagopgeleiden. De hoogopgeleiden ontvangen langer pensioen terwijl ze ten opzichte van hun inkomen hetzelfde percentage hebben ingelegd.'

Hoe ziet het beeld eruit als rekening wordt gehouden met het aantal gezonde jaren?
'Dan ziet het plaatje er voor laagopgeleiden er nog slechter uit. De kans dat een hoogopgeleide in volle gezondheid zijn pensioen haalt, is veel groter dan de kans dat een laagopgeleide gezond de eindstreep haalt. De reden is dat laagopgeleiden eerder in hun leven gezondheidsproblemen krijgen. Zij hebben de gezondheidsbeperkingen vaak al ruim voor de pensioendatum, zodat ze een grotere kans hebben door ziekte hun werk kwijt te raken. Hierdoor blijven bovendien vaak geen gezonde pensioenjaren over. Hoogopgeleiden kunnen daarentegen wel een aantal jaar in volle gezondheid van hun pensioen genieten.'

De AOW-leeftijd stijgt de komende jaren. Pakt dat niet heel ongunstig uit voor laagopgeleiden?
'Ja, dat zou gemakkelijk kunnen. Nederland en Denemarken zijn koplopers in het verhogen van de pensioenleeftijd. Ze hebben het radicaal aangepakt en nu al vastgelegd dat de pensioenleeftijd snel gaat toenemen. De pensioenleeftijd ligt in Nederland rond het midden van deze eeuw naar schatting op 71 jaar. Dat is voor laagopgeleiden alleen haalbaar als hun gemiddelde levensduur even snel toeneemt als die van hoogopgeleiden, en als de levensduur in goede gezondheid van deze groep extra snel toeneemt. Dat is een enorme uitdaging. Die zie ik nog niet meteen slagen. Weinig gezondheidsbeleid is gericht op verkleining van de kloof tussen laag en hoog.
Maar ook nu, met de voorziene stijging tot 67 jaar en drie maanden, is er al een fors knelpunt voor de laagopgeleiden. Het zou veel rechtvaardiger zijn als de pensioenleeftijd wordt gedifferentieerd op basis van opleidingsniveau of andere sociaaleconomische kenmerken.'

Onderzoeker Dorly Deeg: Aantal gezonde jaren tussen 65 en 75 jaar slinkt

We worden ouder, maar ook het aantal jaren met gebreken neemt toe. Dit een van de bevindingen van Dorly Deeg, hoogleraar epidemiologie van de veroudering aan de VUmc. Het Netspar-onderzoek dat zij doet met vijf andere onderzoekers richt zich op de levensverwachting en gezondheid in de periode tussen de 65 en 75 jaar. Die levensfase is gekozen omdat werknemers juist in die periode vaker langer moeten doorwerken.
Deeg constateert dat de partiële levensverwachting met lichte lichamelijke gezondheidsproblemen harder is gestegen dan de algehele levensverwachting voor deze groep. 'Die stijgt niet meer zo hard omdat velen uit deze groep de 75 jaar halen.'
Voor mannen steeg de levensverwachting met lichte gezondheidsproblemen van 3,3 naar 5,4 jaar en voor vrouwen van 4,0 naar 5,5 jaar. Ouderen met lichte lichamelijke gezondheidsproblemen lijden aan ten minste twee chronische aandoeningen zoals diabetes, reuma of artrose. Ook mensen met lichamelijk beperkingen vallen in deze groep. Wie last heeft van één chronische kwaal en geen fysieke beperkingen heeft, wordt gezien als gezond. 'Denk bijvoorbeeld aan hartpatiënten die als gevolg van de vooruitgang in de medische wetenschap langer leven.'
Degenen met gezondheidsproblemen zijn in de loop der tijd anders gaan aankijken naar hun kwalen. 'Ze voelen zich met deze aandoeningen vaker gezond dan begin jaren negentig', aldus Deeg. 'Waarschijnlijk omdat de vooruitzichten bij dit soort chronische ziekten veel beter zijn geworden.'

Het percentage 65-plussers dat worstelt met ernstige lichamelijke gezondheidsproblemen is de afgelopen jaren stabiel gebleven. Bij mannen tussen de 65 en 75 jaar was de partiële levensverwachting met die klachten 0,6 jaar, bij vrouwen 1,3 jaar.
Het onderzoek wordt voortgezet. Deeg: 'We onderzoeken nog hoe de gevonden trends zich doorzetten. Verder bekijken we welke factoren voorspellen wie blijft werken ondanks gezondheidsklachten en welke ongezonde ouderen juist afhaken en arbeidsongeschikt raken.'

Wilbert Ouburg en Wies de Boer

‘WIJ GAAN UIT VAN EEN GELEIDELIJKE STIJGING VAN DE LEVENSVERWACHTING’

Actuarissen houden zich verre van speculaties over een spectaculaire stijging van de levensverwachting. Hun eerste zorg is een model gebaseerd op zoveel mogelijk historische data dat leidt tot stabiele uitkomsten.

Wilbert Ouburg

Tien tot vijftien jaar geleden sloegen de nieuwe prognoses voor de levensverwachting van het Actuarieel Genootschap (AG) nog in als een bom. Ze lieten een flinke onverwachte verhoging van de levensverwachting zien. Pensioenfondsen zagen hierdoor hun dekkingsgraad met enkele punten dalen. Bij verzekeraars nam de waarde van hun verplichtingen toe. De afgelopen jaren wordt nog steeds reikhalzend uitgekeken naar de tweejaarlijkse publicatie van de cijfers, maar is de impact minder groot geworden.

‘Dat is onder meer te danken aan aanpassingen van het model’, zegt Wilbert Ouburg, sinds 2014 voorzitter van de werkgroep Prognosetafels van het AG. ‘De afwijking van de werkelijke sterfte ten opzichte van de prognose is afgenomen de laatste jaren’, aldus Wies de Boer, die sinds hetzelfde jaar voorzitter is van de Commissie Sterfte Onderzoek van het AG. ‘Door verbeteringen aan het model rapporteerde het AG stabiele prognoses en minder grote trendbreuken de afgelopen jaren.’

De Commissie Sterfte Onderzoek, waarbij acht actuarissen en twee wetenschappers op persoonlijke titel zijn aangesloten, is het gezicht naar buiten. Leden van deze commissie presenteren samen met Werkgroepleden de uitkomsten. Achter de schermen doet de Werkgroep Prognosetafels het reken- en analysewerk. Deze werkgroep heeft acht leden die eveneens op persoonlijke titel deelnemen. ‘Het is een mix van mensen uit de verzekerings- en pensioenpraktijk’, zegt Ouburg.

De rekenaars doen hun werk in alle stilte. ‘De uitkomsten zijn geheim tot de publicatie van de prognosetafels’, zegt Ouburg. ‘Wij presenteren de uitkomsten in september dit jaar’, meldt De Boer. ‘Voor ons is van belang dat alle marktpartijen de informatie op hetzelfde moment ontvangen. Het zijn voor verzekeraars en pensioenfondsen immers cruciale gegevens.’
‘De publicatie is eens in de twee jaar omdat de verwerking van de nieuwe cijfers administratief nogal wat vergt van verzekeraars en pensioenfondsen. Bovendien is het model transparant en kunnen partijen desgewenst eigen berekeningen maken’, aldus De Boer.

Een aantal verzekeraars en pensioenfondsen gebruikt de AG Prognosetafel om hun verplichtingen uit te rekenen. ‘Ze hoeven dat niet te doen. Ze kunnen ook de prognoses van het CBS gebruiken of prognoses maken op basis van eigen gegevens. Dat laatste kunnen alleen de grote fondsen die beschikken over voldoende data.

Het AG publiceert twee soorten levensverwachtingen: de cohort- en de periodelevensverwachting.
De eerste is de meest zuivere. De Boer: ‘Daarbij houden we rekening met verdere verbeteringen in overlevingskansen in de toekomst voor de mensen die nu worden geboren.’
De cohortlevensverwachting stijgt de komende 50 jaar met 3 tot 4 jaar. Uitgaande van de publicatie uit 2016 heeft een meisje geboren in datzelfde jaar een levensverwachting van 93 jaar en een jongetje 90,1 jaar.
Met de periodelevensverwachting wordt berekend wat de sterftekans is voor alle leeftijden in één bepaald jaar. Hierbij wordt geen rekening gehouden met de mogelijk verder stijgende overlevingskansen in de komende jaren.

Wies de Boer

Wij maken de prognoses specifiek voor verzekeraars en pensioenfondsen’, zegt Ouburg. ‘Bij het CBS zijn de sterftetafels een onderdeel van de beschrijving van allerlei demografische trends.’

De AG Prognosetafel is voor veel fondsen het uitgangspunt. Ze corrigeren die prognose voor de samenstelling van hun eigen deelnemersbestand. ‘Een fonds met veel witte boorden in het bestand zal de levensverwachting hoger zetten dan die in onze Prognosetafel’, aldus Ouburg.

De AG Prognosetafel geeft de levensverwachting voor de hele Nederlandse bevolking en maakt geen uitsplitsing naar opleidings- of inkomensniveau. ‘Sinds 2014 gebruiken we in ons model ook data uit andere Europese landen. Dat zijn landen zoals het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland. Allemaal landen met een vergelijkbaar welvaartspeil’, zegt De Boer.

De ontwikkelingen in Nederland worden afgezet tegen de trends in die landen. Aanname is dat de verschillen in sterfte tussen Nederland en deze landen de komende jaren niet toenemen. ‘Het gebruik van al die data maakt het model stabieler, omdat we beschikken over veel meer gegevens dan alleen de Nederlandse data.

Hierdoor verwachten we ook de komende jaren stabiele prognoses. Een eenmalige Nederlandse afwijking van de Europese trend wordt afgezwakt door deze werkwijze', aldus De Boer.

De actuarissen verdiepen zich niet in de achterliggende oorzaken van de stijging van de levensverwachting. 'Dat is interessant om over na te denken, maar niet onze expertise', zegt Ouburg. 'We betrekken de doodsoorzaken niet expliciet in onze analyses. Voor ons tellen leeftijd en geslacht en de historische ontwikkelingen van sterftekansen die daarbij horen. Andere gegevens laten we buiten beschouwing, ook al omdat medici niet eensgezind zijn over zulke toekomstscenario's.'

'Ons uitgangspunt is dat steeds nieuwe ontwikkelingen zoals verbeteringen in de medische wetenschap leiden tot een toename van de levensverwachting. Die stijging is geleidelijk. Ons model houdt geen rekening met spectaculaire medische doorbraken. Zoiets kunnen wij niet voorzien en is overigens in de afgelopen decennia nooit voorgekomen', zegt De Boer.

Transparant

Wie wil narekenen of de actuarissen hun werk goed hebben gedaan, kan zo aan de slag. 'Wij zijn transparant over het model, de parameters en de data die we gebruiken. Het is toegestaan een replica van het model te maken', zegt Ouburg.

De afgelopen jaren is de informatie van het AG uitgebreid. 'We melden de zogenaamde 'stochastische' informatie, ofwel de onzekerheid. We laten zien binnen welke bandbreedte de prognoses met een bepaalde kans kunnen afwijken', zegt De Boer. Een andere recente toevoeging is de correlatie tussen sterfte bij mannen en vrouwen.
'Voorheen presenteerden we die cijfers als twee afzonderlijke uitkomsten. Nu maken we in het model expliciet gebruik van de relatie tussen de sterfteontwikkelingen voor mannen en vrouwen. Dit hebben we gedaan op verzoek van de sector.'

De manier waarop andere Europese landen dit soort schattingen maken, loopt uiteen. De Boer: 'Dat heeft onder meer te maken met het belang van dit soort prognoses. In landen met een minder grote pensioensector heeft de levensverwachting een veel minder grote impact.' Eén land doet het net zoals Nederland. 'België heeft het Nederlandse model onlangs overgenomen', zegt Ouburg.

Delen van langlevenrisico

Dalingen of stijgingen in sterftekansen zijn nooit 100% accurraat en brengen dus onzekerheid met zich mee. Dit 'macrolanglevenrisico' wordt op dit moment solidair en uniform gedeeld. Dat betekent dat alle leeftijdsgroepen dezelfde mate van risico dragen. Onderzoekers Michel Vellekoop en Anja de Waegenaere analyseerden een alternatieve verdeling, waarbij drie leeftijdsgroepen alle drie een andere mate van risico dragen. Hiermee kan de groep alleroudsten – die nu relatief het grootste risico lopen – bijvoorbeeld uit de wind gehouden worden. Lees meer in Netspar Brief 13: 'Langer zullen we delen'

De toekomst kan niet volledig worden voorspeld door statistische modellen, stelt Theo Kocken. Hij pleit ervoor scenario's te bedenken waarbij juist ook onverwachte, niet-lineaire ontwikkelingen en het dagelijkse leven een grote rol spelen. Hij concludeert dat pensioenfondsen zich meer moeten verdiepen in lang leven. 'Het huidige stelsel is niet ingericht op een veel hogere levensverwachting.'

Theo Kocken

'DEMOTIE EN DEELTIJDPENSIOEN ONONTKOOMBAAR'

'Stel dat de gemiddelde leeftijd dankzij medische vooruitgang stijgt naar 105 jaar of 110 jaar in 2060. Welke pensioenleeftijd hoort daar dan bij?' is een vraag die Theo Kocken opwerpt. Dit soort vragen duikt op zodra je je een beeld probeert te vormen van de toekomst. 'Ik vermoed dat de pensioenleeftijd dan stijgt naar circa 80 jaar', zegt Kocken. 'Miljoenen mensen moeten dan doorwerken tot die leeftijd. Dat heeft enorme gevolgen voor burgers, bedrijven en overheid. Het is goed daar nu al over na te denken.'

Kocken begeleidt sinds twee jaar pensioenbestuurders bij dit type scenariodenken. 'Het is een bredere, meer kwalitatieve vorm van scenariodenken dan de gebruikelijke kwantitatieve stress tests.' Die scenario's moeten niet worden verward met toekomstvoorspellingen. 'Ik heb geen idee. Het zijn plausibele wereldbeelden, uitgaande van technologische doorbraken op dit moment.'

Scenariodenken helpt bestuurders de toekomst beter te doorleven. Op grond van die ervaring kunnen ze tijdig het roer omgooien, stelt Kocken, hoogleraar risicomanagement aan de VU. 'Het is bijvoorbeeld een gemiste kans dat we niet eerder hebben nagedacht over een snellere stijging van de levensverwachting. Als we dat tientallen jaren geleden hadden gedaan, hadden we nu al meer oplossingen voor bijvoorbeeld de zware beroepen. Op dit moment is het veel lastiger om maatregelen te nemen.'

Dit toont het nut van scenariodenken. 'Door de gevolgen van bijvoorbeeld technologische, economische of ecologische veranderingen te doorleven, ben je beter voorbereid dan partijen die dat nalaten en worden verrast. Die wereldbeelden moeten wel scenario's zijn waarop je kunt anticiperen. Je kunt een inslag van een asteroïde bedenken, maar dat is geen gebeurtenis waarop je je kunt voorbereiden', aldus Kocken, medeoprichter van Cardano.

Theo Kocken

Werkwijze

'Wij komen niet langs met een paar kant-en-klare scenario's', vertelt Kocken over zijn werkwijze. 'Het is van belang dat de betrokken bestuurders intensief betrokken zijn bij het bedenken van mogelijke wereldbeelden. Anders gaan die scenario's niet leven. Het zijn gezamenlijk ontwikkelde mentale modellen.'

Dat gesprek over mogelijke wereldbeelden is op zichzelf al een nuttige exercitie, is de ervaring van Kocken. 'Tijdens dat proces van mental modelling haal je meer uit de groep. Bestuurders kunnen bijvoorbeeld kennis inbrengen die niet past in de traditionele kwantitatieve economische modellen. Denk aan inzichten die je niet kunt vatten in cijfers over politieke ontwikkelingen of de gevolgen van robotisering.'

Onbetaalbaar

De allergrootste uitdaging voor de pensioensector is volgens Kocken de verdere stijging van de levensverwachting. 'Daar moeten fondsen zich op voorbereiden omdat het huidige stelsel niet is ingericht op een veel hogere levensverwachting. Een volledig pensioen vanaf pakweg 70 jaar is onbetaalbaar in een wereld waarin we tientallen jaren ouder worden. Anderzijds kun je op een zeker moment niet meer werken. Stel dat je pas vanaf 85 jaar helemaal stopt met werken. Ouderen zouden in die situatie al op 60 jarige leeftijd een uitgestelde lijfrente kunnen kopen voor later. Dan weten ze dat ze vanaf dat moment een vaste uitkering krijgen. Tot die tijd kunnen ze leven van inkomen uit werk, aangevuld met een deeltijdpensioen.'
De aanwending van de buffers van pensioenfondsen is een ander aandachtspunt. Die zijn bedoeld om schokken op de financiële markten op te vangen. 'De stijging van de levensverwachting delen met elkaar levert een veel grotere welvaartswinst dan schokken op de financiële markten delen', meent Kocken. 'Als er dan toch buffers worden aangehouden, moeten die worden ingezet om de impact van die stijging op te vangen.'

Twee scenario's

Voor de Netspar Anniversary Meeting 'Lang zullen we leven' op 12 april werkte Kocken twee scenario's uit die draaien om de stijgende levensverwachting. In beide scenario's is het onvermijdelijke gevolg dat we langer moeten werken. Het verschil zit vooral in de positie van ouderen op de arbeidsmarkt.

Kocken maakte in zijn presentatie onderscheid tussen een cohesie- en een contractsamenleving. In de cohesiemaatschappij is de zorg voor elkaar binnen de landsgrenzen een groot goed. In de contractmaatschappij voeren hardere economische wetten de boventoon. 'Dit zijn twee wereldbeelden met hun voor- en nadelen. Je moet ze niet verwarren met de gewenste samenleving. Die ziet er meestal anders uit', waarschuwt Kocken.

De contractsamenleving is een uitvloeisel van verdergaande globalisering. De protectionistische doctrine van Trump krijgt geen voet aan de grond. De concurrentie tussen landen wordt juist feller. Bedrijven moeten nog scherper letten op kosten en productiviteit. Dat schuurt met ouderen die langer doorwerken ondanks hun dalende productiviteit, met name als ze de 70 zijn gepasseerd. 'Vandaar dat werkgevers in dit scenario ouderen alleen inhuren tegen een lager loon of op basis van een vaste prijs voor geleverde diensten. De contractsamenleving wijkt het meeste af van de huidige maatschappij. In zo'n samenleving is demotie een gegeven, terwijl dit nu nog haast onbespreekbaar is.'

De contractsamenleving wijkt het meeste af van de huidige maatschappij. In zo'n samenleving is demotie een gegeven, terwijl dit nu nog haast onbespreekbaar is.

In de cohesiesamenleving is de concurrentie minder hard. 'Het ironische is dat de cohesiesamenleving in zekere zin te danken is aan het protectionisme dat Trump weer op de agenda heeft gezet. Als handelsblokken zich meer isoleren en streven naar zelfvoorzienendheid, vermindert de concurrentie. Dat leidt macro tot minder welvaart, maar op nationale schaal mogelijk tot meer cohesie. Hoewel oudere werknemers minder productief zijn, kunnen ze blijven werken voor hetzelfde salaris. Je moet hierbij bijvoorbeeld denken aan het vergrijsde Japan.'

Op de schop

Sommige gevolgen van het ouder worden zijn in beide wereldbeelden hetzelfde. 'We denken nog veelal in drie fases: leren, werken en pensioen. Dat model gaat op de schop. Het wordt minder lineair. Leren, werken en pensioen gaan meer door elkaar lopen. Je blijft tot op hoge leeftijd opleidingen volgen om je human capital op peil te houden en om te scholen naar andere sectoren. Sparen voor je pensioen en vervolgens leven van het gespaarde geld is evenmin het sjabloon voor iedereen. Er zullen ook periodes zijn waarin je niet of minder werkt en meer tijd nodig hebt voor bijvoorbeeld zorgtaken.'

Dit soort toekomstbeelden moet vakbonden wakker schudden, meent Kocken. 'Ze zullen moeten accepteren dat demotie – daar moeten we nog een vriendelijker woord voor vinden – onvermijdelijk is. Ouderen moeten nadenken over een tweede carrière van soms wel enkele tientallen jaren. Bonden kunnen ouderen daarbij helpen. Ze moeten zich opnieuw uitvinden en zich meer richten op de instandhouding van menselijk kapitaal.'

STUDENTPROFIEL BART DEES

De vers-afgestudeerde Bart Dees rolde zo'n beetje per toeval in het Netspar-netwerk: "Tijdens mijn bachelor bedrijfseconomie zocht ik meer wiskundige uitdaging. In de master Quantitative Finance and Actuarial Science (QFAS) vond ik de meeste kwantitatieve diepgang. In Tilburg is QFAS sterk verbonden aan pensioenen. Zo kwam al snel Netspar in beeld."

Bart Dees

"Om zoveel mogelijk opties open te houden ben ik de bijeenkomsten gaan volgen. Dat voelde niet als een belasting: de gastsprekers zijn erg interessant en bedrijfsbezoeken heel nuttig. Via Netspar ben ik ook op het spoor van NN Investment Partners gekomen. Hier volgde ik mijn internship, waarbij Theo Nijman, wetenschappelijk directeur van Netspar, mij als begeleider werd toegewezen."

Gewaardeerd

"Halverwege mijn master twijfelde ik tussen een internship of aansluitend een research master volgen. Ik koos voor het eerste omdat ik ook ervaring in het bedrijfsleven wilde opdoen. Mijn stage heb ik als heel positief ervaren! Ik kon me focussen op mijn onderzoek, maar voelde me toch onderdeel van de organisatie. Heel prettig dat ik het vertrouwen kreeg om onderdeel te zijn van het team en dat er oprechte interesse was in mijn onderzoek. De resultaten zijn gepresenteerd aan mensen die ertoe doen in de sector, dat geeft een gevoel van waardering."

"Soms moet je geluk hebben met wat er op je pad komt"

Life events

"Mijn opdracht bestond uit twee hoofdvragen: wat is de mogelijke individuele welvaartswinst van het verder individualiseren van het pensioencontract. En, op het spoor naar meer persoonlijk pensioen, kijken naar heterogeniteit in vervangingsratio's tussen hoge, midden en lage inkomens. Gaandeweg werd de onderzoeksvraag anders en ben ik gaan kijken naar 'life events' zoals tijdelijke werkloosheid, aankoop van een eigen woning, echtscheiding etc. Welke invloed hebben deze veranderende karakteristieken op een pensioencontract op maat, in termen van spaar- en ontspaarbeslissingen en beleggingsbeleid? Behoorlijk complexe materie, met veel interessante vraagstukken. Eén van mijn bevindingen is bijvoorbeeld dat het voor mensen met een eigen woning gunstiger is om minder premie in te leggen, als zij later van het kapitaal in steen gebruik kunnen maken."

Geweldig

"Ik heb voor de berekeningen een framework opgezet met een aantal aannames. Wanneer de resultaten interessant blijken voor beleid, zullen deze aannames complexer worden om beter te passen bij de realiteit. Mogelijk zijn er ook gevolgen voor het huidige beleid. Het is op dit moment bijvoorbeeld nog niet in de wet ingeregeld dat je je eigen woning als aanvullend pensioen kunt gebruiken. Er zijn nog veel interessante vragen te beantwoorden. Daar mag ik me de komende jaren in vastbijten: ik ga een industrial doctorate traject doen bij Netspar en NN. Geweldig dat ik zo mijn onderzoek kan voortzetten in een promotieonderzoek. Soms heb je geluk met wat er op je pad komt en valt alles als vanzelf in elkaar."

PAPERS EN PROJECTEN

Deze pagina geeft projecten en recentelijk verschenen papers uit de Netspar-series weer binnen het thema van dit Magazine. Netspar kent Industry Papers (gericht op de praktijk) en Academic Papers. Meer papers en alle pdf-versies zijn te vinden op onze website www.netspar.nl.

Thema
Langer zullen we leven!

Industry papers

Twee decennia werken na het 65e jaar in Nederland
Dorly Deeg, Maaike van der Noordt, Suzan van der Pas
Design paper 89

Langer doorwerken, keuzes voor nu en later
Daniel van Vuuren, Jonneke Bolhaar, Rik Dilligh
Netspar Brief 12

Loslaten van de verplichte pensioenleeftijd en het organisatie-klimaat rondom langer doorwerken
Harry van Dalen, Jaap Oude Mulders, Kène Henkens
Design paper 97

Employability after age 65?
Dorly Deeg, Emiel Hoogendijk, Hannie Comijs, Maaike van der Noordt, Martijn Huisman
Design paper 96

Projecten

Langer leven, langer gezond, langer werken? Implicaties van opleidingsverschillen voor het pensioenstelsel
Johan Mackenbach

Gevolgen van (verder) verhogen van pensioendatum
Daniel van Vuuren, Marcel Lever

Inter- and intragenerational solidarity among Dutch citizens
Arno Riedl

Onzekerheid over de levenscyclus: implocaties voor pensioenen en spaargedrag
Marike Knoef, Mauro Mastrogiacomo, Raun van Ooijen, Rob Alessie

Event

Netspar Anniversary Meeting 2018
'Langer zullen we leven'
Presentaties zijn beschikbaar onder tabblad 'Programma'

Colofon

Netspar Magazine is een uitgave van Netspar, Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement. Netspar magazine wordt digitaal verspreid.
In- of uitschrijven, neem contact op met Netspar.

Redactie
Mandy van Trier
Femke Trommels

Interviews & tekst
Frank van Alphen
Femke Trommels

Fotografie
Robert Goddyn
Ljupco Smokovski / Shutterstock

Grafisch ontwerp
B-more design

Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Netspar, Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement is een denktank en kennisnetwerk. Netspar is gewijd aan het bevorderen van een beter begrip van de economische en sociale gevolgen van pensioenen, vergrijzing en 'de oude dag' in Nederland en Europa. Met kennisontwikkeling door onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek en kennisdeling door publicaties, evenementen en onderwijs draagt Netspar actief bij aan de maatschappelijke dialoog tussen beleidsmakers, academici en de pensioen- en verzekeringspraktijk.

Netspar Partners

Tilburg University

Maastricht University

Universiteit Utrecht

rijksuniversiteit groningen

Universiteit van Amsterdam

Erasmus Universiteit Rotterdam

VU Vrije Universiteit Amsterdam

Universiteit Twente.

Radboud Universiteit

Universiteit Leiden

AEGON

achmea

nationale nederlanden

ROBECO The Investment Engineers

a.s.r. de nederlandse verzekerings maatschappij voor alle verzekeringen

Cardano

pensioenfonds PGB

ORTEC FINANCE

PGGM

apg All Pensions Group

SVB voor het leven Sociale Verzekeringsbank

DeNederlandscheBank EUROSYSTEEM

AFM

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Ministerie van Economische Zaken
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport